

Българите в Северното Причерноморие

ИЗСЛЕДВАНИЯ И МАТЕРИАЛИ

ТОМСЕДМИ

ЗА ОБУЧЕНИЕТО ПО БЪЛГАРСКИ ЕЗИК В УСЛОВИЯТА НА БИЛИНГВИЗЪМ

Вероника Терзи

Билингвизмът е твърде разпространено явление както в целия свят, така и в южноукраинския регион. Според последното преброяване на населението в Одеска област живеят 167 642 българи: 84,8 % от тях смятат български език за майчин, 14,4 % - руски, 0,8 % - украински. Съгласно данните на социолингвистичното изследване, проведено от учените на Измаилския държавен педагогически институт през 1995 година (4: 125), повечето представители на българското население от югозападните райони на Одеска област може да се смятат за билингвисти (вж. табл. 1).

Таблица 1

Речсв. дейност/език	Български език	Руски език	Украински език
Говорене	94 %	94 %	17 %
Четене	44 %	99 %	27 %
Писане	13 %	99 %	17 %
Аудиране	100 %	100 %	58 %

В училищата с български състав на учениците обучението се води на руски език. От петдесет години учителите преподават всички предмети на руски, който беше език на обучението в съветските вузове. Езикът на международно общуване в нашия регион е руски, освен в местата на компактно живееене на националните малцинства. Според данните на В. И. Наулко обаче за повечето българи руският език е станал не само език за официално и международно общуване, но и, наред с българския, се използва между приятели и колеги на работа (3: 141). В българските села на битово равнище функционират архаично-диалектните варианти на българския език. В същото време е много интересен фактът, че българският и руският сулажат на южноукраинските българи и за осигуряване на мисловната дейност: на български мислят 89 % от информаторите, на руски – 62 % (4: 125), което илюстрира билингвалната природа на повечето от анкетираните (4: 125).

От 1987 г. съвременният български литературен език е застъпен в учебните планове на училищата с български състав на учениците. Първоначално това беше факултативно изучаване, засега е съставка на училищния (вариативния) компонент в типовия учебен план на МО – Украйна. Днес в Одеска област в 45 училища е въведен български език,

почти 15 000 ученици учат български език като предмет и около 250 души – факултативно.

Обучението по български език (ОБЕ) на южноукраинските българи е специфично. Като имаме предвид разликата между съвременния български книжовен език и архаично-диалектните му варианти, които са майчин език на българите от нашия регион, а също така интерференцията на руски и други езици, трябва да се отчете, че ОБЕ в българската социолингвистична зона в Южна Украйна трябва да носи в известна степен белезите на чуждоезиковата методика или, както е прието да се казва понастоящем, на методиката на втория език. Разбира се, може да се спори какво е по вид това обучение и да се реагира негативно на термина “чуждоезиково обучение”, обаче трябва да се отбележи, че педагогическите експерименти, проведени в края на 80-те – началото на 90-те години показваха, че при еднакво равнище на знанията по български език резултатите на обучението бяха по-високи при учителите, специалисти по чуждоезиково обучение. Гореканзаното важи за обучението и по руски, и по украински език, обаче и в двата случая също се използват похватите на работата, застъпени в родноезиковото обучение, което също отрицателно влияе на равнището на знанията и резултатността на обучението.

Методическите принципи (общи и частни), предложени от автора на доклада (5, 52–60; 6, 2–4), са обусловени от целите на ОБЕ в диалектните условия на българската социолингвистична зона в Южна Украйна – преодоляване на диалектните отклонения в речевата практика на носители на местните български говори и овладяване на съвременния български книжовен език като средство за общуване.

1. Принцип за комуникативна насоченост в ОБЕ. Това е водещ принцип, който регламентира системната работа за изграждане у учениците на книжовните речеве умения и навици. Съобразяването с този принцип означава постепенно превръщане на най-различни езикови явления от езикови факти в елементи на речта, насочване на вниманието предимно към комуникативна цел, а не към формата.

2. Принцип за отчитане на връзката между родния говор и съвременния български литературен език. Органическата връзка между говора и литературния език обуславя реализирането на този принцип. ОБЕ се базира се базира върху системно съпоставяне на диалектните и книжовните езикови явления на фонетично, морфологично, синтактично и лексикално ниво. Влиянието на говора може да бъде положително и отрицателно. Трансферът се взема под внимание при избора, дозиране и предявяване на нормативния езиков материал. Интерференцията се проявява като диалектни отклонения в речевата практика на обучаваните.

3. Принцип за отчитане на влияние на руския език. Билингвизмът на младото поколение на южноукраинските българи се обуславя от успоредно използване на говора и на руския език като средство за общуване. Преминаването от говора на руски език и обратно в потока на речта е редовно явление както за българската младеж, така и за представителите на националната интелигенция в нашия регион. Трябва да се отчита и факта, че тъкмо влиянието на руския език довежда до появяване на някои лабилни особености на южноукраинските български говори. Затова преодоляване на диалектните отклонения в речевата практика на обучаваните, предизвикани от тази интерференция, е възможно посредством съпоставяне на говора с руския език (вж. принцип 2).

4. Принцип за използване на знанията по руски (украински) език. Рационалното използване на теоретичните знания, придобити в процеса на обучението по руски

(украински) език като език на обучението, ще способства за оптимизиране на учебния процес по български език за сметка на спестяване на учебното време.

5. Принцип на устното изпреварване в ОБЕ. Този принцип е много актуален за началния период на обучението и доста актуален за средния етап. Принциplet е основан върху основните положения на психологията и физиологията: устната реч като психофизиологически процес предхожда писмената. Писмената може да се разглежда като спомагателно средство. Главните условия за овладяване на книжовния език са разбиране на книжовната реч и преодоляване на диалектните речеве навици. По време на аудирането на началния етап на обучението в съзнанието на обучаваните се сблъскват две езикови явления – диалектно и книжовно, което предизвиква интензифициране на процеса за анализиране и съпоставяне на говора с книжовния език. Направените изводи се подкрепват с помощта на писане и четене и се реализират при говоренето.

6. Принцип за комплексност и последователност. Този принцип произтича от комплексния характер на езика. Корени се във факта на закономерни взаимни отношения между различните езикови аспекти (фонетика, лексика, граматика), между различните езикови нива (дума, словосъчетание, изречение, текст, тема), между отделните речеве дейности. Трябва да се отбележи и необходимостта програмите по българския език да се съобразяват с програмите по език на обучението. Например, много е важно да не се разрушава системата на езиково обучение, която е застъпена в украинските училища: последователно изучаване на граматическите категории според традициите на отечествената лингводидактика – иначе няма да се реализира принципът за използване на знанията, придобити в процеса на обучението по руски (украински) език като език на обучението.

7. Принцип за използване на речеве модели. Използване на речеве модели насочва учебния процес по резултатния път. Всяка нова форма, нова дума трябва да се разкриват в рамките на микротекст (най-малко в словосъчетание). Прилагането на този принцип не трябва да води до избягване на анализа, до интуитивно възприемане на целостта, до механичното ѝ възпроизвеждане.

8. Принцип за единство между езиковата теория и езиковата практика. Лингвистичните знания по БЕ са езиковата теория. Реализирането им при слушане, говорене, четене и писане при най-голяма съчетаемост и вариране във връзка с комуникативната задача е езиковата практика. Всички опити да се подцени или елиминира езиковото знание в учебната практика се оказват безрезултатни. Принциplet за комуникативната насоченост обаче поставя ударението върху езиковата практика. Прилагането на принципа за единство между знания и умения означава: даване преднина на упражненията; главен предмет на проверка и оценка са не знанията, а уменията и навици.

9. Принцип за апроксимация. При оценка на речевата дейност на обучаваните преподавателят има право да игнорира незначителни грешки в речта на обучавания, ако те не нарушават целостта на комуникативния акт. Правилното прилагане на този принцип осигурява благоприятна атмосфера, подпомага обучаваните да преодолеят страха пред евентуална грешка, което повишава речевата им активност.

Един от общодидактичните принципи изисква индивидуален подход в процеса на обучението. Трябва да се отчитат степента на запазването на говора във всяко дадено

село, степента на владеенето на говора от обучаваните и др. под. Преподавателят трябва да има ясна представа за особеностите на речевата практика на всеки ученик. В лингводидактическата литература се отделя доста внимание за критерии, необходими за изработване на характеристика на речевите умения на учениците, както начинаещите, така и напредналите. Смятаме за правилно при определяне на критерии за установяване на речеви умения на учениците на различни равнища учителите да се ориентират към универсалния вариант, предложен от Т. Владимирова, С. Мумджиев, С. Чохановска (2, 36 – 42), коригиран в съответствие с особеностите на ОБЕ в южноукраинския регион. Именно:

I. Фонетични особености на речта на учениците: качество на изговорните умения; качество на правоговорните умения; качество на интонирането.

II. Лексикални особености на речта на ученика: по отношение обема на речника: достатъчен ли е за точното изразяване на мислите; по отношение точната и устната употреба на думите (преодолени ли са диалектните отклонения на лексикалното равнище).

III. Морфологични особености на речта на ученика: по отношение употребата на глаголните времена (употребяват ли се правилно основните глаголни времена; при кое глаголно време се допускат грешки и т. н.); по отношение съгласуването по род и употребата на членните форми; по отношение употребата на предлозите и т. н.

IV. Синтактични особености на речта на ученика: качество на изреченията (има ли усет за правилен, ясен и логически строеж на изречението).

V. Стилистични особености на речта на ученика: умение за подбор на езиковите средства (умее ли да подбира подходящи за дадена речева ситуация думи и изрази, синтактични конструкции и видове изречения?); умее ли да си служи със синоними и синонимни синтактични конструкции.

VI. Равнище на уменията на ученика да съставя текст: умее ли да отговаря на въпроси или да ги поставя (свободно или с минимална помощ на учителя) при различни ситуации (учебни, битови и т. н.); умее ли да предаде същественото от прочетена или чута информация; умее ли да изрази собствено мнение във връзка с учебен проблем, прочетено художествено произведение, наблюдавана картина, гледан филм, спектакъл във връзка с обществено събитие, с някаква постъпка и пр.; умее ли да подчинява изложението на темата и идеята; умее ли да предава съдържанието логично и последователно; умее ли да свързва правилно изреченията в текст; умее ли да разчленява цялостния текст на смислови части?

В същото време при определянето на критериите трябва да се отчита, че за разлика от България, в българските училища в Украйна езикът на обучението е руски. Освен това книжовният български език не е застъпен като средство за общуване. Лингвистичните основи на ОБЕ в нашия регион са свързани не само с изходните постановки на българското езикознание, а и с данните от съпоставителния анализ на системата на книжовния български език и местните български говори, а също на българския и руския език.

Съпоставянето на руския и български език способства за оптимизиране на учебния процес и за спестяване на учебното време, за изработване на навици за диференциране на нормативните и диалектните езикови явления. Преподавателят трябва да се съобразява и с факта, че при съпоставянето на руски език, говора и книжовния език може да се отделят сходни и несходни езикови явления.

Според нас (7, 3 – 4) към групата на сходните езикови явления бива да се отнесат: принципът на класифицирането на звуковете, делението на думата на срички, отделянето на ударената сричка, подвижното смислоразличително ударение, принципът за обозначаване на звуковете в писмеността, лексикалните значения на думите, полисемията, основното и преносното значение на думата, отделянето на синонимите, антонимите, омонимите, общоизползваната лексика, фразеологизмите и т. н., значимите части на думата, редуването на гласните и съгласните, словообразователните способности, основните лексико-граматически категории, частите на речта (собствени и нарицателни съществителни, одушевени и неодушевени съществителни, качествени, относителни и притежателни прилагателни, количествени и редни числителни, видове местоимения), простите и сложните изречения, типове на изречения и словосъчетания, начините за изразяване на главните части на изречението и т.н.

Към несходните явления между говорите и книжовния език се отнасят: потъмняването на гласните, нехарактерната за книжовния език мекост на съгласните в краесловие, наличието на много меки съгласни пред гласни от предния ред, несъответствията в произношението на сходни думи; несъответствие в рода, наличие в говорите на падежни форми при съществителните, несъответствията при членната морфема; несъответствие при морфемите за образуване на глаголните времена, ограничеността на темпоралната система в говорите и т. н.; нарушаване на нормативния ред на думите в изречението при употреба на енклитични форми; употребата на архаична и диалектна лексика, а също на заемки от руски (украински, румънски) език.

Към несходните явления между български и руски език се отнасят: потъмняването на гласните и палатализацията на съгласните; наличие в български език на категорията определеност/неопределеност, на пълни и кратки форми при местоименията, разклонението на темпоралната система, отсъствието на именното склонение; регламентираният словоред в българското изречение, както и значителната роля на предлозите за изразяване на падежните отношения и т. н.; наличието в български и руски език на лексеми: 1) с еднакво значение, но с несъответстващ звуков облик; 2) с еднакво значение и тждествени или близки по звуковото си оформление, но отнасящи се към различни стилистически гластове; 3) еднакви или близки по форма, но с различно смислово значение.

При изработване на концепцията на ОБЕ в българската социолингвистична зона в Южна Украйна трябва да се отчита, че усвояването на съвременния български книжовен език в условията на диалектната езикова среда и близкородствения билингвизъм се придружава от постоянното взаимодействие в съзнанието на учениците на три езикови системи (на родния говор, руския език и българския книжовен език). Съдържанието на ОБЕ трябва да се диференцира в зависимост от степента на запазването на говора и владеенето му от учениците, което трябва да се определя с помощта на критериите, позволяващи да определят нивото на речевите умения и навици на обучаваните. Също така е много важно преподавателят да използва допълнителни възможности, свързани с наличието на сходни езикови явления и в трите езикови системи, което му позволява да спести учебното време, а също така и несходни езикови явления, които акцентират вниманието на преподавателя тъкмо върху най-актуалните проблеми на овладяването на книжовния български език от южноукраинските българи.

Като специалист, който се занимава с проблемите на ОБЕ в диалектната среда на южноукраинските българи от 1987 г., не мога да не изразя мнение по един от най-актуалните въпроси в тази област. Както беше отбелязано, руският език е езикът на обучението в училищата. По-рано децата невладеещи руски език се подготвяха в детска градина. Засега много селски детски градини не функционират. Българчета нямат съответна подготовка за обучение на руски език. По-рано те живееха в руско-българска езикова среда. Днес функциите на руски език са ограничени. В същото време ситуацията с изучаването на украинския език се усложнява от много фактори, по-специално от липсата в българските училища на добре подготвени учители по украински език като втори. В много западни страни е широко застъпено едновременно с овладяване на държавния език да се води обучение и на майчиния език. В дадената ситуация би било идеално да се премине към обучението на български език, поне в началното училище. Трябва да се признае обаче, че за нашия регион това е проблемно. Проблемите са различни и многоаспектни. Важно е да се разбере актуалността им, за да им се отдели нужното внимание те да се решават комплексно.

1. Южноукраинските българи не са потопени в литературната езикова среда. В Южна Украйна са представени 104 български говора, разпределени в 7 групи (1). Кой ли от говорите може да се разглежда като майчин език на всички южноукраински българи? Кой от тези говори може да осигури учебния процес по ОБЕ в нашите училища? Подразбира се, че в училищата трябва да се изучава съвременният български книжовен език.

2. Трябва да се констатира факта, че днес по-голямата част от учителите, по-специално – началните, в южноукраинските училища с ученици от български произход не са подготвени за преминаването към българския език на обучението. Причините са обективни и субективни. Първо, днес учителите се отнасят към тези категории на населението, които не са защитени в социално-икономическо отношение. Второ, за разлика от учителите, които започнаха да работят в края на 80-те години и получиха много сериозна езикова подготовка в системите за повишаване на квалификацията в Одеса, София и Варна, по-голямата част от началните учителки в нашите училища не владеят книжовния език и нямат възможност да си повишат квалификацията поради социално-икономическите трудности. Групите учители, обучавани във Варна и Габрово, както и в Одеса, не са диференцирани, което затруднява работата на преподавателите и нивелира резултатите от обучението.

3. Издаването на учебниците за българските училища е един от най-важните проблеми. Държавата не е в състояние да осигури финансирането на издателствата, поели ангажмента. Нашият учебник "Българска реч" за начално училище, съставен от съвместния украинско-български авторски колектив (Т. Владимирова, В. Терзи, М. Торосова, К. Чанева), първият от поредицата, беше готов за рецензиране през 1989 г. и в началото на 1990 г. беше подписан за печат. Но едва през пролетта на 1998 г. беше издаден в Киев и досега не е изкупен и не е предаден в училищата.

4. Република България ни прашаше учебници по български език и литература. Последната пратка, осигуряваща потребностите на 60 – 65 % беше през декември 1996 г. Оттогава Областното управление не е получавало учебна литература. Нямаме възможност и да изнесем подготвените от МОН учебници за Одеска област поради ограничените финансови възможности на управлението и ОИУУ.

5. Преминаването към българския език на обучението е свързано и с липсата на учебниците на български език по други предмети, влизащи в юридическия списък на матурите. Превеждането на украинските учебници пак е свързано с издаването на учебниците. Използването на учебниците, издадени в България, не отговарят на държавния стандарт на училищно образование в Украйна, тъй като не съвпадат програмите. В същото време не можем да осигурим преподаването по други предмети на български език с подготвени в езиково отношение педагогически кадри. Практически 100 % от учителите са випускници на рускоезичните училища и вузове. Качеството на обучението ще се влоши, ако се премине към друг език на обучението, както наблюдаваме в отделни случаи за преминаване към украинския език на обучението.

Преминаването към друг език на обучението е пътят към дестабилизиране на учебния процес, което е най-страшното за всяко едно училище. Затова трябва да се прецени обективно стойността на подобни мерки и техните последици за бъдещето на децата. Подобни решения трябва да се взимат не под влияние на емоциите, а в съответствие с обективните условия и международните документи за права на човека, подписани от Украйна.

Използвана литература:

1. Атлас болгарских говоров в СССР / Под ред. С. Б. Бернштейна. Москва, 1958.
2. Владимирова, Т., Мумджиев, С., Чахановска, С. Проблеми на учебно-възпитателната работа по български език и литература в някои окръзи на страната. С., 1985.
3. Наулко, В. И. Развитие межэтнических связей на Украине. Киев, 1975.
4. Парфенова, О. С. Проблемът за съхраняване на езиците на лингвистическите групи. – В: Проблеми на социолингвистиката. Материали от IV конгрес по социолингвистика. С., 1995, 125 – 127.
5. Терзи, В. М. Лингводидактическите основи создания и използвания УМК по българскому языку для средних школ. – В: Дисс. на соиск. уч. ст. к. п. н. Одесса, 1994, 182.
6. Терзи, В. М. Принципи и съдържание на обучението по български език в диалектни условия. – В: Методически насоки за учители по български език и студенти-българисти. Одеса, 1995, 24.
7. Терзи, В. М. Лексико-грамматический подход в обучении болгарскому языку. – В: Методические рекомендации для учителей болгарского языка и студентов-болгаристов. Одесса, 1996.